

УДК 911.3

Корінний В.І., Страшевська Л.В.

Скельні монастирі Середнього Подністров'я як комплексні геологічні та культурно-історичні пам'ятки

Середнє Подністров'я багате на різноманітні геологічні пам'ятки природи, які зумовлені особливостями геологічної будови регіону і сприятливими умовами відслонення порід, створеними ерозійною роботою р. Дністер. Поряд з цим завдяки сприятливим природним умовам Середнє Подністров'я з давніх-давен було заселене людьми, які по собі залишали різноманітні предмети матеріальної культури, багато з яких нині можна оцінити як археологічні, архітектурні, чи інші історичні пам'ятки. До одних з таких пам'яток належать скельні монастирі, що розмістилися в урвищах обох берегів Дністра.

Вибір місця для майбутнього скельного монастиря був не випадковим і залежав від ряду факторів, не останнє місце серед яких належало факторам геологічним. У зв'язку з цим виникало певне закономірне поєднання геологічної та культової складових. Тому завданням цього дослідження є всебічна геологічна й культурно-історична оцінка печерних монастирів Середнього Подністров'я як комплексних геолого-історичних пам'яток та виявлення й аналіз закономірностей такого поєднання.

Вивчення цих питань до цього часу залишалось поза увагою науковців, що, очевидно, пояснюється вузькоспеціалізованою спрямованістю їхніх досліджень. Схематична й неповна оцінка геологічних пам'яток наведена в довіднику-путівнику «Геологические памятники Украины» [2]. Скупі відомості про скельні монастирі регіону розпорошені в окремих спеціальних публікаціях, найбільш узагальнюючою з яких є «Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні» [5].

Комплексний підхід до вивчення пам'яток природи та історії дозволить повніше оцінити їх наукове, освітньо-пізнавальне, естетичне та рекреаційне значення, а також знайти більш раціональні та ефективні шляхи їх охорони.

В середній течії Дністра найкраще збереглися і, одночасно, найбільш відомими є Бакотський, Непоротівський та Лядовський скельні чоловічі монастирі. Менш відомими і майже не дослідженими є Сокілецький та Субочський монастирі. Існує також близько десятка печер чи їх залишків, культове призначення яких цілком доведене [5]. Невідомо скільки таких утворень було знищено в результаті природних обвалів, навмисних чи випадкових людських діянь.

Зупинимося на геологічній і культурно-історичній оцінці тих скельних монастирів, які ще можна зберегти від подальшого руйнування.

Бакотський Свято-Михайлівський печерний чоловічий монастир знаходиться за 3 км на захід від с. Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Монастирисько. Розмістився монастир в середині Білої гори, що 120-метровим уступом височить над гладінню Бакотської затоки Дністровського водосховища. Села Бакоти, яке в давнину було процвітаючим містом – центром Пониззя (Дністрянського Поділля) і яке дало назву монастирю, вже немає. Воно зникло під водами водосховища.

З геологічного погляду цікавою є сама Біла гора, як відслонення, в якому

представлені відклади різновікових стратиграфічних горизонтів і гора, яка, будучи частиною Дністровського каньйону, є геоморфологічною пам'яткою.

Від урізу води знизу вгору тут відслонюються: відклади канилівської світи венду, молодовського горизонту ордовіку, сеноманського і сарматського ярусів крейди і неогену.

Відкладами канилівської світи завершується вендський етап геологічного розвитку Поділля [7]. Щоправда, на Білій горі на поверхню виходять лише верхи світи, решта затоплено водою. Відслонена частина світи складена тонковерстуватими алевролітами та сланцюватими аргілітами зеленувато-сірого, сірого й темно-сірого кольорів.

Значний інтерес мають ордовицькі відклади, які на Україні лише в цьому районі виходять на денну поверхню. Представлений ордовік двома малопотужними верствами молодовського горизонту: гораївськими та субіцькими [8]. Гораївські верстви складені сірими кварцовими (понад 90 % кварцу) пісковиками, які в межах Білої гори мають невелику і невитриману товщину, досить часто виклинюються і зникають з розрізу. Подібне залягання, а також наявність пісковикової гальки в підшві покриваючих субіцьких верств свідчить про ерозійну перерву в середині молодовського часу. Субіцькі верстви представлені сірими вапняками зі значним (до 40%) вмістом органогенного матеріалу, який включає членики криноїдей, уламки трилобітів, моховаток, остракод і брахіопод. За цими викопними рештками вдалося встановити, що молодовський горизонт належить до нижньої половини верхнього відділу ордовицької системи, а стратиграфічна перерва між ордовіком і силуром на Поділлі відповідає всьому ашгільському та майже всьому ландоверійському ярусам [8].

Відклади сеноманського ярусу мають найбільше значення в будові Білої гори. Вони з великою стартиграфічною незгідністю залягають на розмитих відкладах ордовіка і мають дуже строкатий літологічний склад. Починаються ці відклади кварцово-глауконітовими дрібнозернистими пісками, в яких місцями трапляються поодинокі піщанисті жовна первинних фосфоритів, фосфатизовані спікули губок, зуби риб та інша органіка. Колір пісків зелений чи жовтувато-зелений. Вище залягають різноманітні породи, спільною ознакою яких є високий вміст кремнезему, що, очевидно, пояснюється процвітаням в мілководному сеноманському морі різноманітних губок з кременистим скелетом. Серед таких силіцитів виділяються [9] окременілі пісковики (гези), спонголіти, опоки, халцедоноліти, кремені. Найбільше значення серед силіцитів сеноману Білої гори належить опокам, які з-поміж інших найбільш чітко виділяються суцільною кількадеметровою товщею. Саме в таких опоках людською рукою майже тисячу років тому і були видовбані печери-келії православного скельного монастиря. Опоки цього місця характеризуються легкістю, високою пористістю і податливістю при обробці. Вони мають світло-жовтий або сірувато-білий колір і складаються з кремнеземистої речовини з домішками халцедону, глауконіту і кварцу. Покривають силіцити глауконіт-кварцові піски з піщанистими жовнами фосфоритів, фосфатизованими ядрами молюсків та слідами життєдіяльності риючих тварин. Завершується розріз сеноману валунчастими халцедонолітами з фауною форамініфер.

Над сеноманом залягає потужна товща вапняків сарматського ярусу неогену. Вапняки представлені оолітовими та ооліто-детритовими відмінами і мають білувато-сіре чи жовтувате забарвлення. Вапняки досить міцні й

утворюють високу привершинну прямовисну стінку із злегка хвилястою поверхнею і згладженими краями. Очевидно, за рахунок світлого кольору цієї прямовисної частини вся гора отримала назву Білої. Верстви вапняків розбиті поперечними тріщинами, по одній з яких прокладено вертикальний завиткоподібний хід, що, можливо, утворює верхній рівень Бакотського монастиря.

До сеноманського горизонту приурочені виходи підземних вод. Нині збереглося три великодебітних джерела, які здавна вважалися цілющими. Лабораторні аналізи свідчать, що в складі води переважають аніони хлоридів і сульфатів. Наприклад, в джерелі №1 хлориди складають 27,25, сульфати – 46,50 мг/л; вода характеризується слабколужною реакцією (рН – 7,30) і має високу жорсткість (8,6 мг-екв/л).

З геоморфологічного погляду цікавою є й місцевість навколо монастиря, зокрема, розширена ділянка Дністровського каньйону, при затопленні якої виникла Бакотська затока. Затока з площею близько 850 га має підковоподібну форму, що вигином спрямована на північ. З часу рукотворного виникнення, вона стала кормовою базою для ряду місцевих птахів і місцем відпочинку багатьох мігруючих видів. На її берегах поширилися рідкісні прибережно-водні рослинні угруповання. Завдяки унікальності долинного ландшафту, а також важливій ролі у збереженні біорізноманіття в 2004 р. Бакотську затоку було внесено до реєстру водно-болотних угідь міжнародного значення, що охороняється згідно Рамсарської конвенції.

Не можливо переоцінити історико-культурного значення цієї місцевості. До затоплення територію детально досліджували археологи. Їхні розвідки виявили цілу низку стародавніх пам'яток [1]. Так, біля підніжжя Білої гори знайдені крем'яні знаряддя праці пізнього палеоліту. В урочищі Монастирисько вивчено залишки великого трипільського поселення III-II тисячоліть до н.е. Недалеко від нинішнього монастиря археологи дослідили великий курганоподібний насип, що мав в основі і в центрі кільцеві кам'яні вимостки. Встановлено, що споруда була жертovníком, її було зведено наприкінці епохи бронзи місцевим землеробським населенням, яке поклонялося сонцю. В околицях Білої гори виявлені пам'ятки черняхівської культури, що датуються першою половиною I тисячоліття н.е. та рештки ранньослов'янських поселень.

Історичним продовженням прадавніх поселень стало давньоруське місто Бакота, яке розташовувалось на місці нинішньої Бакотської затоки. На території стародавнього міста виявлені [1] рештки залізобних майстерень, знайдені гончарні вироби та жіночі скляні прикраси. Літопис свідчить, що у домонгольські часи Бакота була центром соціального і політичного життя, значним стратегічним пунктом Дністряньського Пониззя. В радіусі до 15 км від Бакоти виявлено 31 городище та 75 селищ XI-XIII ст. В Бакоті, з поміж інших середньовічних атрибутів міста, знаходився феодальний замок, який було зруйновано монголо-татарами в 1258 р. На самій Білій горі археологи виявили рештки давніх земляних валів та великої кам'яної стіни, яка оточувала урочище з боку поля. Після розгрому монголо-татар територією оволоділи литовські князі Коріатовичі, які відбудували Бакотський замок, однак в результаті польсько-литовської війни замок було зруйновано знову й назавжди, адміністративні функції перейшли спочатку до Смотрича, а потім до Кам'янця. З другої половини XIV ст. Бакота поступово втрачає статус міста, а з XVI ст. в документах згадується лише як

невелике село. У 1981 р. воно було відселене й затоплено водами Дністровського водосховища [3].

Виникнення Бакотського Свято-Михайлівського монастиря пов'язується з функціонуванням міста Бакоти, як одного з опорних пунктів Галицького князівства. Напис на стіні вказує посвяту монастиря архангелу Михайлу і називає ім'я засновника і першого ігумена – Григорія. Палеографія надпису свідчить [1], що він був нанесений не раніше середини XII ст. Існує версія [4] і про заснування монастиря ще до офіційного визнання християнства як державної релігії. В середині XIII ст. монастир одночасно із замком, що розміщувався на горі був зруйнований. Відбудований він був лише через століття, однак в наступному XV ст. його знову зруйнували і, у зв'язку з поширенням влади католицької Польщі, монастир припинив своє існування. Після обвалу скелі центральна частина монастирського комплексу обвалилась і засипалась.

У 80-х і 90-х XIX ст. заново відшукати монастир вдалося відомому вченому, українофілу, професору університету Св. Володимира В.Б. Антоновичу. Археологічна експедиція під його керівництвом виявила [1] рештки монастирського комплексу, який виявився на двох рівнях. На верхньому рівні, на самому плато Білої гори, у сарматських вапняках був прорубаний вертикальний гвинтоподібний хід з двома невеликими келіями на дні. Зв'язок цього приміщення з нижнім рівнем до кінця не з'ясований. Нижній рівень розміщувався приблизно по середині висоти гори. Тут В.Б. Антонович відкрив три печерні споруди, описав 17 ніш у стінах та 19 гробниць у скельній підлозі. Виявлені також унікальні фрески, предмети монастирського вжитку, зброя тощо.

В 1893 р. над рештками давнього храму було збудовано двохярусну дерев'яну церкву з високим односкатним дахом, яку освячено під іменем Спаса. В 1960 р. її було зруйновано [3].

Нині територія монастиря знаходиться в межах Національного природного парку «Подільські Товтри». Зусиллями місцевої релігійної громади і працівників парку колишній храм і прилеглу до нього територію було впорядковано. Час від часу пам'ятку відвідують туристи, інколи тут проводяться богослужіння під відкритим небом. Незважаючи на прийняті заходи видатна культурно-історична пам'ятка перебуває під загрозою зникнення. Атмосферні фактори безжально руйнують м'яку опокову породу і нависаючий скельний масив будь-якої миті може обвалитись. Зважаючи на хронічний брак державних коштів, найправильнішим рішенням було б передати рештки монастиря православної єпархії. За таких умов можна провести належні відновлювальні роботи й зберегти християнську святиню для наступних поколінь.

Свято-Миколаївський Непоротівський чоловічий монастир знаходиться біля висілка Галиця, що за 2 км на схід від с. Непоротово Сокирянського району Чернівецької області. Розмістився монастир в прямовисному вапняковому місі, утвореному правим берегом Дністра і приустевою частиною правого схилу Галицького яру на висоті 120 метрів від урізу води Дністровського водосховища.

Келії монастиря розміщуються в оолітових вапняках сарматського ярусу міоцену. На свіжому зломі такі вапняки мають блідо-жовте чи сірувато-біле забарвлення і складаються з дрібних кальцитових оолітин з домішкою дрібноперетертого черепашкового детриту. Макропалеонтологічний матеріал придатний для визначення трапляється рідко. Частіше в ядрах оолітин можна зустріти фораменіфер з родів квінквелокуліна та ельфідіум. Під впливом

атмосферних агентів вапняки темнішають і набувають сірих відтінків.

Та, очевидно, найцікавішим з геологічного погляду є елементи карстової морфоскульптури, яка чітко простежуються на оголених скелях монастиря. За морфологією можна виділити дві форми такої морфоскульптури: каверни та ніші. Каверни здебільшого горизонтально зорієнтовані, що викликано їх розвитком вздовж площин напластувань, по яких, у зв'язку з неоднорідністю хімічного складу вапнякових проверстків, відбувалось вибіркове вилуговування карбонату кальцію. Каверни характеризуються досить згладженими стінками і внутрішніми виступами, що, очевидно, може свідчити і про фізичне вимивання та винесення водою дрібних нерозчинених часток. Розміри каверн коливаються від кількох міліметрів до метра і більше.

Ніші мають карстово-гравітаційне походження і виникли, з однієї сторони, за рахунок з'єднання каверн в ході вилуговування, з іншої – шляхом обвалювання підточених водою перемичок між кавернами. Деякі ніші утворились по субвертикальних тріщинах, що розсікають масив сарматських відкладів.

Природні ніші в давнину були розширені людською рукою і пристосовані під келії. Таким чином, печерний монастир біля Галиці має змішане природно-штучне походження.

Про первинний вигляд карстової морфоскульптури можна судити за скелями у ландшафтному заказнику «Галицька стінка», що розташований поруч з монастирем, тільки з протилежного боку Галицького яру. Тут такі ж карстові каверни, ніші, які інколи переходять в гроти і невеликі печери.

На відміну від лісистої «Галицької стінки», з обох скельних терас монастиря відкривається чудовий красвид на навколишню місцевість, звивистий Дністер, його каньйон, низинний півострів, утворений меандром Дністра, на якому розкинулось с. Непоротове, що і дало назву скельному монастирю.

Велика і до кінця не з'ясована культурно-історична цінність Непоротівського скельного монастиря. Досліджуючи природні заглиблення в скелях, археологи виявили [6] тут сліди перебування первісної людини: кістки тварин, рештки вогнищ. В дохристиянські часи заглиблення використовувались як язичницькі святилища. В одному з них виявлено рештки жертовника ранньозалізного віку.

Час виникнення християнського скельного монастиря достеменно не відомо. Допускають, що він, можливо, виник на межі XI-XII століть.

Вздовж Дністра, крім основних 20-ти компактно розміщених печер біля Галиці, трапляються впродовж більше 1 км й інші групи печер, які також використовувались як культові християнські споруди. На фризі однієї з таких печер, що розміщується на схилі Галицького яру, виявлені унікальні й загадкові петрогліфи, які поки що не вдалося достовірно ідентифікувати [6]. Вони мають вигляд якихось дивних хрестів, літер грецького алфавіту, магічних монограм, ліній. Єдине, що не викликає сумніву, то це їх надзвичайна давність.

Дуже мало є писемних свідчень і про функціонування Непоротівського скельного монастиря як культової споруди. Відомо лише, що до спустошення його турками, в кінці XVIII століття, він був відомий як Галицький скит, де знайшли собі земний прихисток протестні монахи. Відновлено монастир було лише в 1904 р., а з 30-х років в ньому знову поселилися монахи, щоправда ненадовго, в 1948 р. новою владою їх було знищено, а монастир спалюжено і зруйновано. Відбудова розпочалася в 1999 р. і зараз це унікальний, цілком

довершений скельно-печерний природно-архітектурний комплекс.

Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир знаходиться на південно-західній околиці села Лядова, що у Могилів-Подільському районі Вінницької області. Розмістився монастир в лівому береговому схилі Дністра за 0,5 км нижче устя р. Лядови. Скеля, в якій висічені приміщення монастиря і яку місцеві жителі здавна називають Церковною горою, а також оточуюча місцевість мають важливе геологічне і культурно-історичне значення.

Геологічну будову Церковної гори найкраще видно в Церковному яру, що впоперек перегороджує стежку до монастиря. Через яр прокладений невеликий міст, що дозволяє паломникам без перешкод дійти до святих місць. В Церковному яру, якщо підніматись по тальвегу до його верхів'я, відкриваються чудові відслонення вендської крейдової і неогенової систем.

Відклади венду тут представлені нагорянською світою, яка утворена джурджівськими та калюськими верствами [7]. Церковний яр є частиною стратотипового розрізу нагорянської світи. Далі цей розріз минає устя Лядової і тягнеться до с. Нагоряни.

Джурджівські верстви нагорянської світи венду в Церковному яру складені чергуванням дрібнозернистих тонковерстуватих пісковиків та аргілітів. Пісковики цих верств часто містять дрібні проверстки алевролітів та аргілітів і мають на свіжому зломі переважно сірі кольори із ледь зеленуватим відтінком. Аргіліти часто містять проверстки алевролітів і дрібнозернистих пісковиків і мають здебільшого зеленувато-сіре забарвлення.

В калюських верствах переважають строкато забарвлені тонковерстуваті аргіліти, які без значних зусиль легко розсипаються на дрібні гострокутні уламки. Примітною особливістю калюських аргілітів є їх фосфоритоносність. Завдяки цьому калюські верстви є маркуючим горизонтом. В Церковному яру трапляються поодинокі фосфоритові конкреції, які мають кулясту чи округлу форму і шерехату поверхню. В середині такі конкреції мають радіально-промєністу будову і внутрішню порожнину, яка часто заповнена кальцитом, галенітом, халькопіритом тощо.

Загальна потужність нагорянської світи в яру сягає близько 40 м. Аналіз літологічного складу світи дозволяє встановити умови, в яких формувалися породи. Зважаючи на знаки брижі, косу верстуватість, наявність глауконіту в пісковиках джурджівських верств, можна стверджувати, що вони виникли в умовах мілководного морського басейну. На противагу їм, калюські верстви виникли в більш глибоководних умовах. Про це свідчить тонка верстуватість глинистих порід і незначний вміст в них піщаної й алевритової фракцій. Цілком можливо, що морський басейн за калюського часу на Поділлі мав утруднений водообмін з океаном і сірководневе зараження [7].

Крейдова система в Церковному яру представлена відкладами сеноманського ярусу. Вони залягають на істотно розмитій поверхні калюських верств, утворюючи стратиграфічну незгідність з перервою близько 500 млн. р. Підосва сеноману складена верствою (майже 1 м) темно-зеленого глауконітового піску з галькою обкатаних фосфоритів і вендський пісковиків. Саме до цієї верстви приурочені на Поділлі поклади вторинних фосфоритів, які були вимиті із калюських верств і перевідкладені на дні сеноманського моря.

На відміну від Білої гори сеноман цієї місцевості представлений не

кременистою, а карбонатною фацією, в якій домінують крейдоподібні вапняки. Ці породи характеризуються білим або світло-сірим забарвленням і складаються на 80-90 % із кальциту; решта припадає на глобулярний кремнезем (5-8 %), глинисту речовину (до 5 %), алевритові зерна тощо [9]. У верствах крейдободібних вапняків у масовій кількості присутні стяжіння і конкреції плямистих, чорних та сірих кременів, опоковидні силіцити. Рідше трапляються скрем'янілі сліди риючих тварин, скелетні залишки форамініфер, дрібні спікули губок та інші рештки фауни. Вапняки легко обробляються, в них у сиву давнину й були висічені печери Лядовського скельного монастиря.

Завершує розріз сеноману потужна (до 10 м) верства різних кременів, вкритих білою кіркою, що складається із суміші кальциту й халцедону. Проміжки між кременями заповнює вапниста речовина. Хаотичне нагромадження кременів у верстві дозволяє припустити про можливий частковий досарматський розмив крейдоподібних вапняків, з яких залишилися лише кремені.

Неогенові відклади складені породами нижнього сармату, який у Церковному яру має досить строкатий літологічний склад. Нижні верстви в основному представлені чергуванням глинистих кварцових пісків з піщанистими глинами, в яких трапляються типові сарматські форми молюсків, в тому числі й *Ervilia podolica*. У верхній частині нижньосарматського під'ярусу переважають піщанисті оолітові та черепашкові вапняки. Останні значно міцніші й часто утворюють карнизи. У вершині яру помітний розмив сарматської товщі, в яку вмиті делювіальні четвертинні суглинки. Вони мають бурувате забарвлення і дещо нагадують леси. Можливо, сучасна Придністровська безлесова область є наслідком розмиву лесових товщ. В суглинках в масовій кількості присутня добре обкатана різнокольорова галька, в якій переважають світло-коричневі і червоні яшми. Ці породи чужі для цієї місцевості й існує думка про їх карпатське походження.

Цікаві гідрогеологічні особливості Церковної гори. На території Лядовського монастиря є два потужних джерела, що приурочені до сеноманського водоносного горизонту. Нижнє джерело носить назву Антонієвого і особливо шанується в народі за його цілющі властивості. Встановлено, що ці властивості зумовлені значним насиченням води кремнієм та специфічним катіонно-аніонним складом. Згідно класифікації – це природна столова вода гідрокарбонатно-натрієво-кальцієво-магнієвого складу. Її рН становить 7,11, жорсткість – 6,7 мг-екв/л, загальна мінералізація – 0,4-0,8 г/л.

Місцевість довкола монастиря має значну геоморфологічну цінність і дуже мальовнича. З висоти Церковної гори відкривається чудовий краєвид на Дністер, на його гігантську петлю, що огинає низинний берег Молдови. Далі ліворуч і праворуч аж до горизонту видніються висоти Бессарабського і Подільського плато. З цього місця дуже чітко видно, що обидва плато складають єдине ціле і лише, ніби випадково, розрізані долиною Дністра. З іншої сторони, цей краєвид наочно демонструє результати грандіозної геологічної роботи великої ріки.

Лівий, український берег Дністра крутий і скелястий. В його білих вапняках проглядаються чорні ходи Нагорянських карстових печер. Ближче до спостерігача суцільний скелястий берег переривається звивистою долиною Лядови. В цьому місці виникає широка й глибоко в'їджена в корінний берег алювіальна рівнина, утворена наносами самої Лядови. Круті схили навколо рівнини утворюють високий скелястий амфітеатр, прорізаний численними

крутими ярами, що біліють своїми вапняковими нутрощами.

Про наукове і науково-пізнавальне значення цієї території можна судити хоча б з того, що з 21 зареєстрованих у Вінницькій області геологічних пам'яток [2], три з них знаходяться в радіусі 1-1,5 км від монастиря. Це, зокрема, відслонення сеноманських відкладів біля с. Лядова, стратотип нагорянської світи та печери в с. Нагоряни. Слід також зауважити, що зовсім недослідженими залишаються давні (70-ті роки XIX ст.) гірничі виробки з видобутку конкреційних фосфоритів. Штольні розміщуються вздовж обох схилів Лядови, а деякі з них, за словами місцевих жителів, заходять в глибину порід на 500 і більше метрів.

В порівнянні з іншими скельними монастирями, культурно-історичне значення Лядовського монастиря, здається, найбільш дослідженим, особливо після виходу книги В.В. Давиденка «Монастир» [4]. В цьому, без перебільшення, фундаментальному дослідженні автор не лише торкається історичної оцінки діяльності Лядовського монастиря, але й глибоко аналізує тогочасну суспільно-політичну ситуацію, яка визначала долю і самого монастиря, і долю нашого народу.

Відносна освіченість в діяльності Лядовського монастиря, очевидно, зумовлена його тисячолітньою історією, впродовж якої він не припиняв свого існування на тривалий час.

Територія, де розміщується Лядовський монастир освоювалась ще з часів палеоліту. Про це свідчать чисельні знахідки кам'яних знарядь праці недалеко від устя Лядови та в Нагорянських печерах. Можливо, печерна людина освоїла й частину Лядовських печер (інша частина має штучне походження).

Цікавими і унікальними здаються мегалітичні споруди із загадковими петрогліфами, що розміщуються біля печер на схилах Нагорянських скель. Вони дивували дослідників XIX ст., однак з того часу серйозно так ніким і не вивчались. Як і мегаліти інших країн, вони, напевно, належать до епохи неоліту чи бронзи. Цілком очевидне їх культове призначення. Судячи із поодиноких знахідок скульптурок язичницьких божеств, нагорі Церковної гори [4] в дохристиянські часи тут також розміщувалось язичницьке святилище.

З XI ст. розпочинається християнська доба освоєння лядовських скель. Згідно легенди [5], в 1013 р. Антоній Печерський – засновник православного чернецтва на Русі, повертаючись по Дністру з Афона, де він отримав чернечий постриг, до Києва, висік у податливому лядовському вапняку келію і якийсь час у ній жив, проповідуючи християнство серед тиверців. З часом до нього приєдналися однодумці. Так і виник Лядовський чоловічий монастир. Існує й інша версія [4], згідно якої християнські чернечі печери в лядовських скелях існували ще задовго до приходу туди Антонія і навіть ще до виникнення самої Київської Русі. Вважається, що Дністер був своєрідним плацдармом, звідки християнство торувало собі шлях на схід.

Перші писемні згадки про монастир датуються 1159 р. З того часу всі історичні перипетії знаходили відбиток і на долі монастиря: князівські міжусобиці, монголо-татарське панування, литовські володіння, польський гніт, татарські набіги, російська і радянська доба. Не раз Лядовський монастир ставав своєрідним регіональним центром козацького спротиву та брав активну участь в селянських заворушеннях. За тривалий час існування в монастиря були періоди розквіту і занепаду. З розквітом пов'язані далеко відомі Лядовські ярмарки, які проводились біля підніжжя Церковної гори і куди звозились різноманітні товари з

усього Поділля, Бессарабії та прилеглих територій. Звісно, що учасники ярмарки давали щедрі пожертви на діючі храми. Починаючи з кінця XVII ст. на північній стінці монастиря залишали свої різномовні автографи імениті гості монастиря.

З часу заснування монастир не раз зазнавав руйнування, поруги і спустошення. Та, очевидно, найбільшої шкоди наніс вибух, здійснений радянською владою в 1938 р. Однак вже через 10 років руїна монастиря стала державною пам'яткою архітектури XI-XIX ст. Нині рештки монастиря передані православної громаді, яка піклується його відбудовою.

Навіть з цієї досить поверхової оцінки геологічної й історичної складових розглянутих пам'яток проглядається ряд закономірностей.

Місце для скельного монастиря обиралося на горі або у високій скелі. Це пояснюється кількома причинами. Першою з них є, напевно, язичницька традиція, згідно якої моління на високих горах було ближчим до неба. Саме тому ідолів, наприклад, Перуну чи Святиводу ставили на високих пагорбах. Доказом запозичення цього звичаю є те, що в дуже багатьох випадках християнські храми розміщувались на місці давніх язичницьких капищ.

Важливе значення для виникнення печерних монастирів мала Євангельська оповідь про народження Ісус-Христа у Вифліємській печері, яка стала місцем прощі всіх християн світу. Тому печерні християнські монастирі зустрічаються не лише на Поділля, але й в Криму, біля Єрусалима, в Греції, Італії, Болгарії, Туреччині (Каппадокії), Грузії та інших місцях [5]. Іншою причиною печерної традиції було переслідування перших християн іновірцями, у зв'язку з чим ті змушені були ховатися у недоступних і захищених місцях. Можливо, саме тому перші християнські монастирі на Поділлі й на Русі виникали як печерні. Зі становленням християнства та з розвитком монастирського господарства вони перетворювались у наземні культові споруди. Наприклад, такими є Києво-Печерська Лавра, Свято-Троїцький монастир біля Сатанова тощо.

Інший аспект вибору місця – літологічний. Для монастиря обиралася не будь-яка висока й недоступна скеля, а з наявністю у ній природних (карстових) заглиблень, які можна було б шляхом додаткової обробки пристосувати під келії. При відсутності таких, придатними для закладання монастиря були скелі з м'якими породами, в яких примітивними знаряддями праці можна було висікти штучну печеру. Тобто породи або повинні мати здатність до карстування (як у випадку Непоротівського і Лядовського монастирів), або легко оброблятися (породи Бакотського і Лядовського монастирів).

Важливе значення в монастирському будівництві мали і гідрогеологічні умови, зокрема, наявність джерел питної води, яка не тільки задовольняла спрагу самих іноків, але й відігравала важливу «економічну» роль. Після виникнення монастиря такі джерела ставали святими і набували цілющих властивостей. Вони сприяли збільшенню кількості паломників, на пожертви яких монастирі в основному й існували.

Однак, якими б важливими нам не здавалися геологічні чинники, все ж вирішальне значення належить чинникам історичним. В середні віки по Дністру проходив важливий торговельний шлях. В той час сам Дністер і його притоки були більш повноводними, що забезпечувало безперешкодний прохід торговельних суден із зерном, медом, ремісничими товарами тощо. Вздовж цього шляху, очевидно, цілком стихійно проникали й оселялися перші християни, виникали перші християнські печерні монастирі, а з ними поширювалася і

християнська віра.

Таким чином, виникнення скельних монастирів у Середньому Подністров'ї обумовлено історичними факторами та сприятливими геологічними умовами для їх закладання. Поєднання культової (історичної) та геологічної складових досить чітко простежується на прикладі Непоротівського, Бакотського та Лядовського скельних монастирів. Подібне поєднання зумовлено релігійною традицією та інженерно-геологічними умовами будівництва. Основними чинниками, що забезпечували поєднання обох складових є: 1) високе стояння монастиря над оточуючою низькою місцевістю; 2) гарантування мінімальної безпеки ченцям; 3) наявність природних заглиблень або м'якість скельної породи; 4) наявність джерел питної води. Тому з місцями розташування монастирів як культурно-історичних пам'яток поєднуються й геологічні пам'ятки, частіше всього мальовничі, геоморфологічні, стратиграфічні.

1. Винокур І., Хотюн Г. Розкопки Бакоти // Наука і суспільство. – 1967. – № 6. – с. 12-13.
2. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель / Н.Е. Коротенко, А.С. Щирица, А.Я. Каневский и др. – К.: Наукова думка, 1985. – 156 с.
3. Горбняк Т. Бакота – затоплена доля. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 56 с.
4. Давиденко В.В. Монастир. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. – 272 с.
5. Дмитрій Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні // Основа. – 1995. – № 6. – С. 118-134.
6. Исаченко С. Звезды над монашеским скитом // Зеркало недели. – 2006, 1 декабря. – № 45 (624).
7. Стратиграфія УРСР. Т. II: Рифей–венд / Відп. ред. О.В. Крашеннікова. – К.: Наукова думка, 1971. – 276 с.
8. Стратиграфія УРСР. Т. III: Кембрій, ордовик / Відп. ред. П.Л. Шульга. – К.: Наукова думка, 1972. – 228 с.
9. Стратиграфія УРСР. Т. VIII: Крейда / Відп. ред. О.К. Каптаренко-Черноусова. – К.: Наукова думка, 1971. – 320 с.

The analysis of geological and cultural and historical value of the Bakota, Neporotiv and Lyadova rocky monasteries of Middle Podnystrovyia is conducted. On their example the necessity of selection of complex sights of nature and history is led to.